

ПОВІДОМЛЕННЯ

Маловідомі сторінки історії

Н. О. ЗІНЕВИЧ (Київ)

Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан

Цигани становлять яскравий приклад розсіяної етнічної спільноти. Вона являє собою сукупність осіб однієї національності, що втратила внаслідок певних історичних чинників свою власну територію і проживає у вигляді дисперсних груп серед іноетнічного населення¹. Відсутність власної державності визначає міжнародно-правовий статус циган як транснаціональної меншини².

За даними перепису 1989 р., загальна чисельність циган в Україні становила 49 919 осіб. З них 12 131 чол. проживали компактно в Закарпатській області. Проте ці статистичні дані є приблизними в зв'язку з недостатньою дослідженістю циганського етносу, неповною його паспортизацією³ і поширеним серед циган небажанням визначати свою справжню етнічну приналежність.

Нині 70,8 % українських циган — мешканці міст. Їх поява на території України була викликана багатьма чинниками соціально-політичного й економічного характеру, як новітніми, так і давніми. На динаміку чисельності та географічне розміщення циганської спільноти різною мірою впливали міграційні процеси, характер природного відтворення, етнокультурні взаємини, а також адміністративно-політичне підпорядкування українських етнічних територій у минулому.

Значною мірою сучасні етносоціальні процеси й ступінь збереження циганами традиційних рис залежать від особливостей їхнього формування. Побіжно розглянемо в історичному аспекті ці питання, перш ніж аналізувати ключові проблеми циганської спільноти, рівень її самоорганізації, соціально-демографічну специфіку умов життєдіяльності й міжетнічні стосунки.

Для самовідтворення й адаптації циган вирішальне значення мав не стільки рівень розвитку їхнього соціально-економічного розвитку, скільки їх стосунки з оточуючим суспільством, з яким вони вступали в контакти.

Залишивши терени свого формування (Індію) не раніше X ст., циганські групи втратили можливість контактів з етносами, які населяли їхню давню прабатьківщину. З іншого боку, з Індії вони донесли деякі елементи культури й способу життя, що й досі вирізняють їх від навколишнього населення. Однак усвідомлення спільності походження і своєї відмінності сформувалося внаслідок конфронтації вже з іноетнічним середовищем⁴.

Ще з індійського періоду головною етноподільною ознакою циган був кочовий спосіб життя. В подальшому кочівля ще більшою мірою відрізняла їх від осілих народів. Отже, можемо припустити, що поряд з усіма об'єктивними історичними умовами рушієм циганських груп до країн з осілими господарсько-культурними типами була неусвідомлювана потреба в збереженні кочового способу життя. Особливо велике значення має той факт, що цигани на нових теренах жили розпорошено, без постійних

зв'язків з іншими етносами і водночас перебували в залежності від населення, яке виробляло і забезпечувало їм життєве благо.

Специфіку, а саме — “секундарний” (вторинний або другорядний. — **Н. З.**) характер кочівлі у циган підкреслював свого часу академік О. П. Баранников: “Цигани кочують і можуть кочувати тільки серед осілого населення, і при тому, з досить високими формами господарства... Цигани перекочовують туди, де більше людей. Навесні вони приїзять до великих міст, їздять по ярмарках та ін. Характер їхніх промислів протягом століть такий, що вони можуть жити тільки серед населення, що живе стало. З іншого боку, їхні промисли... вимагають від циган, щоб вони розпорошилися на невеличкі групи, бо жоден район не може прогодувати сили людей, які живуть такими промислами”⁵.

Таким чином, пошуки засобів існування призвели до постійного розпаду споріднених циганських груп на невеликі частини, які зближувалися з оточуючим населенням, що подекуди викликало ворожість у стосунках між окремими циганськими групами.

Несприятливі умови розвитку циганського етносу, зокрема, політика прямої або заувальованої денаціоналізації та соціально-економічної дискримінації, які проводилися щодо них у минулому, призвели до нинішнього стану, в якому перебувають цигани, і не тільки в Україні. Існує нагальна проблема поступово подолати згубні тенденції, які тривають ще з часів їхнього переселення в Європу від XV ст. Правові засади для цього створив закон “Про національні меншини України” від 25 червня 1992 р., який гарантує усім національним меншинам права на вільний розвиток. В останні роки у різних регіонах України з'явилася низка громадських культурних організацій, які спрямовують свої зусилля на збереження циганської мови, підвищення освітнього рівня циган, дотримання прав людини в циганському середовищі.

За своїм походженням мова циган належить до новоіндійських мов північно-західної Індії. Вона формувалась у XI—XIV ст. на теренах Візантійської імперії (увібрала багато перських, вірменських, грецьких та інших запозичень) і залишилася монолітною до масового переселення циган в Європу на початку XV ст. Частина переселенців з Індії асимілювалася. Лише європейські цигани зберегли свою мовну, антропологічну та культурну самобутність. Циганська мова в умовах ізоляції від індоарійського мовного середовища існує на території Європи у формі діалектів. Вона належить до молодописемних мов, які розвиваються в умовах переважного білінгвізму її носіїв-циган. Унаслідок тривалих мовних контактів і певних історичних обставин різні діалекти потрапляли до певних мовних союзів, наприклад, балканського, що ускладнило завершення процесу формування єдиної циганської мови.

В Україні ця мова представлена чотирма великими європейськими циганськими діалектами: балканським, волоським, карпатським та українським⁶. Три перші принесені циганами з територій їх попереднього розселення, а останній сформувався безпосередньо під впливом української мови. У мові циган України відчутні також польські, татарські та російські впливи. Сучасні науковці ставлять питання про розвиток правил орфографії і пунктуації на основі “офіційно неписьмової” мови циган, які живуть в Україні — ромської мови⁷.

Тип етнічної спільності циган вченими визначається по-різному. Діапазон думок дуже широкий — від повного відкидання наявності у циган етноспецифічних ознак до віднесення їх до народності — і може бути згрупований так: 1) “Соціальний прошарок, що загубив свою етнічну специфіку” (Ф. Шерегі)⁸; 2) “вільний конгломерат бродячих племен” (Б. Адріанов)⁹; 3) “національна (громадянська) меншина” (У. Петро), мінорна

етнічна спільність, “меншина” стосовно іншої частини суспільства¹⁰; 4) “племінна спільність” (Л. Моногарова)¹¹; 5) “розсіяна етнічна спільнота” (А. Шевченко), “міжгрупова метаєтнічна спільність” (Е. Марушиакова)¹²; 5) “народність” (Є. Друц, О. Гесслер)¹³.

Найбільш визнаним є, на наш погляд, визначення циган як міжгрупової етнічної спільності. Визначальною ознакою цієї стадії є існування у формі етнодіалектних або етнографічних груп. Такі групи становлять основну ланку в соціальній структурі циганської спільноти. Їм притаманні такі риси, як комунікативність, локальні прояви, розподіл праці з орієнтацією на різні культури, переважання діахронних інформаційних зв'язків, консервативність сімейного й громадського побуту.

В Україні розрізняють окремі циганські групи за професійною діяльністю; способом життя; мовою чи діалектами; географічними ознаками; релігією; рангом у ієрархічній структурі; рівнем самосвідомості і почуттям етнічної виключності; етнонімами.

Перші писемні згадки про циган на сучасних теренах України в історичних документах (грамоти польських королів, львівські актові книги, литовський статус) стосуються XV ст. Про те, що цигани з'явилися порівняно рано на українських землях Польської держави свідчать актові дані, зокрема, згадки в саноцьких актових книгах під 1428 і 1436 рр. та у львівських за 1428 і 1455 рр. Вперше повідомлення про призначення циганам особливих воєвод з місцевого населення з'явилося в 1501 р.

Практика переслідування циган, поширена в Західній Європі, поступово розповсюдилася і в Польщі. Першу постанову про вигнання циган за межі країни було видано на сеймі 1557 р., а потім підтверджено 1565 р. З того часу цигани почали масово перекочувувати на малозаселені прикордонні території, якими на той час були південні українські землі. У зв'язку з тим, що місцеве населення переховувало циган, які пропонували різні ремісничі, зокрема, ковальські послуги і до того ж розважали людей музикою, ворожбою, показом приручених тварин, сеймова конституція 1578 р. спрямувала політику гоніння також проти тих, хто надавав притулок і підтримку кочовим циганам. Вони оголошувалися “банітами”, тобто підлягали вигнанню з країни разом із циганами. Литовський статут 1588 р., подібно до сеймових конституцій, закріплював думку про неприпустимість присутності кочовиків (в тому числі циган) на території Речі Посполитої, оскільки ті, “коли уходять в чужі землі, переважно ворожі, можуть робитися і шпигунами”¹⁴.

Після 1624 р. польські королі підпорядковують циган управлінню і суду спеціальних осіб, ймовірно, із середовища циган, названих “циганськими королями”, “старшинами”, які при призначенні отримували королівську грамоту. Чотири такі грамоти (1651, 1704, 1706, 1715 рр.) були знайдені І. Каманіним у луцьких та летичівських актових книгах. Зберегся також текст грамоти 1705 р., надрукований чеським професором А. Прохаскою із саноцької актової книги Львівського центрального архіву.

Як циганські королі керували своїми підлеглими невідомо, оскільки дослідниками не зафіксовано жодного їхнього розпорядження або письмового рішення. На думку І. Каманіна, “королі” призначалися з незаможної польської шляхти і не мали особливого впливу серед підпорядкованого їм циганського населення Речі Посполитої, зобов'язаного сплачувати першим “пожитки і складки”¹⁵.

Циганському королю для здійснення своїх повноважень необхідно було постійно переїжджати з місця на місце, аби судити й накладати покарання на винних циган. Через те, що останні могли не визнавати цієї влади або ухилятися від виконання її вимог, у грамотах завжди був припис су-

довим, урядовим, міським, приватним установам надавати підтримку і допомогу циганським королям.

Останніми циганськими королями були Ігнатій Марцинкевич до 1780 р. і Ян Марцинкевич з 1788 р.¹⁶ Виникнення в Речі Посполитій цієї посади можна пояснити тим, що традиційно духівництво, дворяни, городяни, селяни і навіть окремі народи мали власні суди, а загальними королівськими судами користувалися лише тоді, коли позивачі належали до різних станів. Цигани в суперечках між собою судились у свого племінного судді, а з тяжбами між різними циганськими групами приїздили раз на рік до свого короля в містечко Мир у Мінській губернії. Титулування в Речі Посполитій старшин для циган, які, згідно з офіційними документами іменувалися “королями”, містило в собі певну частку гумору. “Інститут циганського короля, — писав М. Плохінський наприкінці ХІХ ст., — уже не застав циган Лівобережної України, але спогади про це і досі живуть серед малоруського населення Поділля в приказці “сивий, як циганський король”¹⁷.

Таким чином, посада циганського короля не давала особливих привілеїв, а данина не могла бути значною. Тому не дивно, що у відомих грамотах серед циганських королів зустрічаємо імена маловідомих, неродовитих польських шляхтичів, товаришів жовнірських рот, які, ймовірно, надали особисто польському королю або магнатам якісь послуги. Незважаючи на спадковість цієї посади, грамоти видавалися майже кожного року. Це можна пояснити лише переходом останніх за першої нагоди на кращу посаду. В зв'язку із зазначеним, можна погодитися з висновком І. Каманіна, що серед циганських королів навряд чи завжди були цигани, незважаючи на традиційну уяву про циганську приналежність останніх.

У середині ХVІІ ст. циган не виділяли ні в правах, ні в привілеях на лівобережних українських землях. Відомо, що деякі з них приєднувалися до визвольної боротьби. Зокрема, в “Реєстрах всього Війська Запорізького” значилися такі прізвища козаків: Васько Циган, Федір Циганський, Степан Циганчук, Герасим Циганин, Дмитро Циганчик, Васько Циганченко та ін.¹⁸ Масовий (здебільшого примусовий) перехід циган в українських землях на осілість розпочався з другої половини ХVІІІ ст. (переписи фіксують появу сіл: Циганівка Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани Червоноградського повіту в Галичині та ін.).

У ХVІІ—ХVІІІ ст. цигани Лівобережної України, розселені спорадично серед українського населення, також поділялися на 10 полків. На чолі полків стояли старшини або отамани, які в часи існування відкупу циганського збору призначалися відкупщиком, а після скасування відкупу, як представники циган — Військовою Генеральною канцелярією. Цигани отримували право просити про призначення того чи іншого свого представника отаманом. Поділ циган на полки і призначення циганських отаманів не завжди збігалися з поділом Малоросії на полки. Так, в архівних документах Малоросійської Колегії в Харкові, які досліджував М. Плохінський, на 1751 р. згадувалося лише 7 отаманів. “Циган малоросійських” (цей термін часто вживався у діловій документації) у ХVІІІ ст. згадували поряд з “волоськими”, які управлялися своїми отаманами¹⁹.

О. П. Баранников переконливо доводив, що вже на початку ХVІІІ ст. існувала досить значна кількість осілих циган, які утворили окрему так звану “українську” етнографічну групу циган. В одній з неопублікованих праць О. П. Баранникова знаходимо його нотатки початку 1930-х років стосовно осілих українських циган: “Давні українські цигани майже всі живуть осіло. Вони оселялись дворами по 40—50 осіб в різних містах, особливо степових, де жвавіше йде торгівля кіньми. Ще меншими групами живуть вони по селах. До останніх часів найзвичайніша і найбільш поши-

рена професія циган — осілих і кочових — була торгівля кіньми, манджування кіньми, міна (циганською — таперувен). Вони майже не кочують, правда, їздять по ярмарках, але рідко далеко. Вони не так міцно прив'язані до своєї оселі, як українці, але ж до цього вимагають їхні промисли, виїздять за 50—70 верст, а то і ... відходять від звичаїв ... в зв'язку з кризою циганства”²⁰.

Осілі цигани живуть серед українців вже кілька століть і зазнали досить значної асиміляції. Наприклад, в Ізюмі вони жили стало з другої половини XVIII ст. Про це свідчить окреме циганське кладовище. Тоді ж осілі цигани жили в Слов'янську, трохи пізніше — в інших містах. Цигани кажуть: “Живемо тут з дідів та прадідів”.

Цигани, як і більшість інших етнічних груп у містах, мешкають поруч на одній вулиці чи на одному кутку. Усі “циганські” вулиці, як правило, розташовувалися на околиці міста, а хати цигани будували там, де раніше стояли їхні шатра²¹.

Одиницею збирання податків був шатер. Спостерігалось досить значне майнове розшарування у циганському середовищі. Зустрічалися люди багаті, заможні, менш заможні та бідні, які існували лише подаяннями. Так, відомий документ про позику, надану батуринським циганом Василем Миною іншому цигану в сумі 200 крб. (на 1772 р. це була досить значна сума). Цікаво, що в усіх документах відзначалася повна відсутність осілих циган-землеробів, а ті, які жили осіло, “бавилися циганськими промислами, і були нарівні з кінними малоросійськими промисловцями”. Наприклад, циган Янківський жив осіло, сплачував загальнонародні повинності і займався тим, що скуповував для казенного заводу кобилуць²².

Українські цигани сплачували до Військової Малоросійської скарбниці визначений оброк. У кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. його збір був на відкупі. Наприкінці року, в якому закінчувався строк відкупу, проходила триразова публікація: оголошувалося по містах, містечках, селах і хуторах, чи не бажає хтось узяти циганський збір на відкуп. Таким чином, держава не вступала сама в зносини з циганським населенням. Бажаючий повинен був подати заяву до канцелярії і з'явитися на торг. Хто давав більше, за тим і залишався відкуп. З відкупщиком укладався контракт: відкупна сума вносилася по закінченні кожного року в січні наступного. Відкупщик мав запросити поручителів “добрих і пожитних”. Від нього вимагалось не обтяжувати циганське населення зайвими податками, а брати з них стільки, скільки потрібно за їх ремеслами (відповідно до спеціального реєстру).

З 1757 р. циганським отаманам було надане право суду над циганами, а також їх зобов'язували утримувати циган від “непристойностей”. Циганську “автономію” було скасовано в 1765 р., відколи кожен із циган зобов'язаний був обрати для себе місце постійного мешкання й увійти під відомство сотенних і полкових правлінь на рівні з іншими. Якщо хтось бажав, то міг залишитись у будь-якого власника як вільний підданий. З того часу в Лівобережній Україні кочові цигани вперше оголошувалися поза законом, що зменшило їхні зв'язки з місцевою владою, але ніяк не з оточуючим українським населенням. За малоросійськими правами, цигани становили клас, який був значно нижчим за посполитих простонародних громадян. Так, за тілесні ушкодження, завдані поранення чи за вбивство цигана стягувалася сума вдвічі менша, ніж за посполитого селянина²³.

Подальша доля циган на Правобережній Україні пов'язана з універсалами Київської громадянсько-військової комісії. Ця комісія вживала заходів, щоб примусити циган до осілого способу життя. Зокрема, було визначено річний термін, який надавався для обрання циганами місця постійного проживання, а по закінченні року вони вважалися бродячими і їх пе-

реслідували. Через деякий час комісія доповідала про перехід на осілість окремих циган, які впевнені в своїй особистій свободі в майбутньому й у відсутності небезпеки бути закріпаченими. Судячи з документів, досліджених І. Каманіним, масовий перехід циган на осілість розпочався з другої половини XVIII ст., коли переписи фіксували назви сіл: Циганівка біля м. Балина Каменецького повіту Подільської губернії, Цигани біля м. Озерян Червоноградського повіту в Галичині та ін.²⁴

Цигани Правобережної та Лівобережної України, які прибували з придунайських князівств Молдавії і Валахії, та частково з Польщі в XVI—XVII ст. (“серви”, “влахи”) утворили у XVIII ст. окрему “українську” (за Л. Н. Черенковим) етнодіалектну групу, яку чітко визначив у 20-х роках XX ст. академік О. П. Баранников²⁵ й тим самим розширив класифікацію циганських діалектів, складену Ф. Міклошичем²⁶. Осілі і розпорошені серед українського населення, вони в наш час помітно асимілювалися.

Після початкового розповсюдження в Європі протягом XV—XVI ст. циганські міграції були обмежені і мали локальний характер. Ситуація кардинально змінилася з другої половини XIX ст., коли відбулася т. зв. “велика келдерарська інвазія” (за кілька років великі маси циган змінили місце традиційного проживання і розселилися майже по всьому світу). Цей міграційний вибух був тісно пов’язаний із ситуацією в придунайських князівствах Валахії та Молдавії. Дискримінація в них циганського населення спонукала останніх переступити критичний міграційний поріг.

Розглянемо основні причини цього явища. Відомо, що в XV ст. молдавський господар — князь Олександр Добрий (1400—1432), який досяг значних успіхів у централізаторській політиці, надав циганам князівства дозвіл на “користування повітрям і водою для життя, безперешкодне добування вогню та заліза для обробки”²⁷.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. придунайські князівства Валахія і Молдавія потрапляють у васальну залежність від Порту. Літописи фіксують, що за часів Стефана Великого (1458—1504) цигани ще були вільні й вербувалися на військову службу у прикордонних гарнізонах і фортецях. У кінці XV ст. у Валахії і Молдавському князівстві особливу категорію залежних людей становили холопи, головним чином іноплеменники, насамперед цигани. Вони жили і працювали на господарському домені, або на землях окремих феодалів. Як холопи, цигани були оголошені власністю феодалів, які могли їх карати, дарувати, міняти або заповідати разом з членами їх родин²⁸.

Найдавніша з відомих грамота, надана на приватне володіння циганам по пожалуванню в кабалу, належить князюванню воєводи Петра Рареша, датована 1529 р. З того часу часто зустрічаються жалувані грамоти на циган, як боярам “за службу”, так і монастирям “за милість”. І в усіх грамотах цигани називаються холопами, на відміну від царан, які в ті часи були кріпаками і називалися “вечинами”. Як зазначав М. Защук, цигани спочатку були закабалені урядом, а пізніше і шляхом продажу почали переходити у приватне володіння. Таким чином, у молдавському законодавстві відбувся розподіл циган на три класи: на державних, монастирських і боярських. Цей поділ вперше було зафіксовано в законах Василя, на прізвисько Акбаніт, виданих у 1646 р.²⁹

Фактично всі цигани в тих князівствах опинились у статусі (юридично закріпленому і багато разів протягом наступних століть підтверженому) рабів — коронних (князя), монастирських та боярських. Ситуація, що склалася на середину XIX ст., так описував один із сучасників: “Не можна й уявити про свавілля, що панувало в князівствах щодо циган, які були там кріпаками до останнього часу і звільнені без наділу землі, без будь-

яких засобів до існування, й які вони добувають собі притаманними їм від природи ремеслами, потрібними на кожному кроці важким і нерухомим румунам. Цигани тому залишилися в князівствах такими, якими були вони в перший рік їх мандрування. Вони зімкнулися тісніше в своїх бандах; за ними залишилися привілегії конокрадів, ковалів, ворожбитів щастя тим, від яких нічого не бачили самі, крім зла”³⁰.

Звільнення від рабства розпочалося після приєднання Бессарабії до Російської імперії на початку XIX ст., а також під тиском громадської думки Європи на верхівки князівств. З 1818 р. князівське законодавство виділило такі категорії громадян: благородні, вільні робітники (цигани) та звільнені. В Органічному уставі Валахії (1830) та в Громадянському кодексі Молдавії (1833) вже визнавався за циганами статус особи (а не речі, як це було за часів римського права і в законах князівств), коли заборонялося безкарно вбивати і вільно продавати циган (і з ринків, включно). Циганам дозволялося вільно вступати у шлюб (хоча діти в шлюбі все ще вважалися рабами).

Після завершення Кримської війни та підписання Паризького мирного договору, серед умов якого була відміна рабства в князівствах Молдавія та Валахія, були започатковані заходи щодо відміни рабства. Остаточне звільнення циган від рабства в князівствах було закріплено конституцією 1864 р. і завершилося 1878 р. Звільнення з рабства стало поштовхом до міграцій. А спонукала до цього соціально-економічна ситуація в регіоні і в світі в той період. Промисловий переворот і початок індустріальної епохи в європейських масштабах призвели до необхідності серйозної модифікації життя кочових циган у нових умовах. Це — потреба освоєння нових територій, розширення, а часто і зміни регіонально обмежених традиційних районів кочівлі. Великими групами цигани кількох категорій — аурарі (“золотопромисловці”), урсарі (“ведмежатники”), лінгурарі (“ложкарі”), лаеші (“бродячі”) та ватраші (“дворові люди”) вирушали в Трансильванію, а звідти розселялися по всій Європі, в тому числі масово на українських землях у складі Російської імперії.

На початку XIX ст. російські урядові кола були надто зайняті урізанням прав українців на приєднаних територіях, тому в законодавстві ніяк не позначилося масове переселення циган у межі імперії на південному заході. Цей період в народній пам’яті зафіксувався як “вільні часи” і пізніше навіть частково міфологізувався.

Більшість дослідників циганської історії вказують на відносну толерантність заходів російських урядовців. Мабуть, це було так, якщо порівняти їх з діями інших європейських монархій того періоду. Перші законодавчі акти були спрямовані на облік циганського населення, що дало підстави М. Плохінському та К. Паткову стверджувати тезу про послідовність дій уряду з надання громадянства і відсутність ігнорування або переслідувань. “Російський уряд постійно дотримувався того правила, що цигани не повинні становити ні особливого племені, ні особливої народності, але повинні залишити мандрівне життя, безумовно, злитись із сільськими обивателями”³¹. Однак численні спроби чиновників призвичаїти циган до землі, примусово перетворити їх на осілих, були заздалегідь приреченими на невдачу.

Побоюючись шкідливого впливу на місцеве населення, поширеного серед циган бродячого способу життя, уряд протягом першої третини XIX ст. прийняв ряд заходів щодо поселення циган на вільних казенних землях для занять хліборобством і скотарством. Правила для поселення циган вперше були опубліковані 1800 р. Осілі цигани-землероби звільнялися від рекрутської повинності та від податей протягом чотирьох років після поселення. Згідно з положенням про устрій і управління Бессараб-

ської області 1818 р. циганам дозволялося вступати до міщанських міських товариств. Циган, які перебували на приватновласницьких землях чи землях різних казенних відомств, зараховували до кріпосних селян. Заходи щодо переведення циган до осілого способу життя не мали особливого успіху.

Нереалізованим залишився і проект 1785 р. переселення із східної Польщі в Крим 500 родин циган³². Указом від 18 грудня 1836 р. було затверджено положення Кабінету міністрів про “оселення корінних циган у Бессарабії на колишній основі” в кількості 782 родини з наданням їм 9902 дес. землі й утворенням двох селищ: Каїр (141 буд.) і Фараонівка (146 буд.)³³ (з 1947 р. — Крива Балка). Акція не була належним чином продумана і підготовлена, державні кошти пішли на вітер.

Окремі постанови проти бродяжництва видавалися в 1809, 1811, 1818, 1839 рр. Імператор Микола I під час свого перебування в Південному краї на власні очі побачив недовіру усіх заходів, розпочатих у XIX ст., і знову видав наказ 1839 р. “Про оселення циган на вільних казенних землях”, визначивши при цьому кінцевий термін — 1841 р. Незважаючи на суворі заходи, якими супроводжувалося виконання наказу, цигани у більшості, як і раніше, продовжували кочувати. З 1856 р. циган залучали до відбуксування рекрутської повинності. 1861 р., одночасно з виконанням маніфесту про звільнення селян, було засновано Комісію для складання проекту положення про влаштування і покращання побуту кріпосних циган³⁴. Діяльність комісії, однак, не дала конкретних результатів. І з того часу в законодавстві постанов стосовно циган майже не зустрічаємо. Це дає підстави зробити висновок про практичну неспроможність імперського уряду законодавчим шляхом “цивілізувати”, змінити спосіб життя циган. Вирішення пов'язаних з цим проблем було перекладено на місцевих чиновників, які нерідко допускали свавілля, а цигани продовжували жити за своїми архаїчними, незрозумілими для більшості сучасників законами.

Нині на південному заході України відомі дві територіальні групи циган балканської діалектичної підгрупи “урасаря” — “бессарабяня” та “прутяня”, що давно ведуть осілий спосіб життя. Волоська діалектна група складається з етнографічних груп циган, які довгий час проживали в оточенні східнороманських народів (молдован і румун) і східнороманських мов (відомі в Закарпатській області групи з Угорщини — “ловари” та Східної Румунії). В Україні представлені кількома групами. Традиційні місця розселення т. зв. “молдавських” або “бессарабських” циган (самоназва “ле рром ле чаче” — “справжні цигани”), відомих з часів Молдавського князівства XIV ст., на українських землях: Одеська, Чернівецька, Київська та Донецька області. В Донецьку область т. зв. “кишиньовці” переселилися в 20-х рр. XX ст., а в Київську — після Другої світової війни (слід зазначити, що останні ще не досліджувалися). Келдерари (“келдераря” — від румунського “котляр”), одна з найчисленніших етнодіалектних груп циган у світі, масово почала переселятися на терени України з другої половини XIX ст., в період так званої “великої келдерарської інвазії” із земель румунського Баната.

На думку Л. Н. Черенкова, в ході активних міграцій кінця XIX ст. основне ядро банатських келдерарів об'єднало навколо себе і частково асимілювало келдерарів, які проживали на інших територіях. Про це свідчать залишки етнонімів попередніх територіальних підрозділів: “вунгри”, “гркуря” та ін., які нині розселені невеличкими групами на всій території України і є найбільш дослідженими (родиною Деметер з Москви), виданий словник цього діалекту. Ловари (“ловара” з угорськ. — “кінь”) етнографічно і лінгвістично близькі до келдерарів, але перш ніж потрапити на терени України, тривалий час жили в межах угорського етнічного ареалу.

Ми вже зазначали, що офіційні статистичні джерела не завжди точно відтворюють справжню чисельність циган. Однак вони, залишаючись єдиним засобом суцільного обліку, дають можливість провести порівняльний аналіз. За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р., в Україні налічувалося 13 578 циган; за переписом 1959 р. — 22 515; 1970 р. — 30 091; 1989 р. — 47 919 чол. Матеріали зазначених переписів свідчать про постійне (хоч і незначне) зростання чисельності циган. Серед них значний відсоток (понад половину осіб, які назвали рідною мову своєї національності), як і серед інших етносів, становить міське населення. Однак офіційні статистичні джерела щодо циган вимагають додаткових досліджень. Наприклад, за даними перепису 1989 р., у Закарпатській області їх налічувалося 12 131 чол., тоді як спеціальне дослідження, проведене 1990 р., визначило там 20,2 тис. циган³⁵. Переважна більшість їх веде осілий спосіб життя в 49 поселеннях (таборах). Найбільші з них — у м. Береговому й Мукачевому (майже по 1250 чол.), Великому Березному та в Ужгороді на Радванці (до 1000) і Тельмані (300), селищі Середнє (до 750), Великій Доброні (400—600)³⁶.

Аналізуючи ситуацію становища циган Закарпаття, необхідно відзначити особливість, яка різко виділяє їх серед інших категорій населення. Це насамперед ізольованість від суспільства в побудованих за кастовими принципами циганських громадах. З одного боку — це позитив, оскільки внутрішні закони спрямовані на взаємопідтримку, але, з іншого боку, зберігаються замкнутість, неписемність, злидні, антисанітарія.

Цікаво, що на відміну від інших етносів України, серед яких, крім мови своєї національності, поширена українська або російська, цигани у числі “інших” мов, якими володіють, назвали молдавську, румунську, угорську (такі займають друге місце за чисельністю після володіючих мовою “рома”). Цей факт відтворює ареали їх кочових мандрів і спектр міжетнічних взаємин.

До осілости циган у колишньому СРСР примусово приводили, згідно із законами, що діяли протягом 1956—1962 рр., коли за кочування й “паразитичний спосіб життя” циган відправляли на п’ять років примусової праці. Зокрема, відомі указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом” і постанова Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1956 р. “Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом”. Якщо перший і другий пункти згаданих постанов декларували необхідність надання циганам робочих місць і створення нормальних умов життєдіяльності, то третій зобов’язував репресивні органи держави затримувати тих циган, які ухиляються від роботи і мешкають не за місцем прописки, та притягати їх до кримінальної відповідальності. Хоч у 1962 р. згаданий третій пункт постанови і було відмінено, однак у циганських общинах він свою справу зробив — цигани намагалися приховати свою етнічну приналежність.

У духовному житті суспільства давні традиції можуть зберігатися досить довго, інколи вони виявляються більш сталими, ніж матеріальна культура, яка скоріше пристосовується до змін зовнішніх умов. Тому в місцевості циган до нашого часу тією чи іншою мірою збереглися риси давньої спадщини. Циганська культура (за Клодом Леві-Стросом) належить до т. зв. “гарячих культур”, завдяки своїй здатності сприймати готові форми й елементи оточуючої народної культури, відповідним чином змінюючи їх функції, а в окремих випадках сприяючи збереженню зникаючих елементів (напр., демонології). Релігійні вірування і світоглядні уявлення циган за зовнішньою подібністю до традицій оточуючого населення містять багато архаїчних, ще мало досліджених прошарків (напр., культ

“проклятих” речей, які можуть забруднити циган та численні ритуальні заборони “мехріме”).

Серед традиційних занять циган головним, поряд з обміном коней та коновальським промислом, було ковальство із спеціалізацією по виготовленню тонких підков, пряжок, “циганських” голок і ножів. Похідними від ковальства були інші численні ремесла, пов’язані з обробкою металів і лагодженням металевих речей (котлярство, лудження, виготовлення прикрас із срібла та золота). Ковальство та коновальство в Україні вважали настільки спеціальними промислами, що в документах просто значились як “звичайний циганський промисел”. До традиційних занять циган належали водіння і показ приручених тварин, найчастіше карпатських ведмедів, виготовлення вугілля, саману, видобування “кіля” або земляного мила (Бахчисарай), перепродаж старих речей.

Дуже поширеним було музичне ремесло циган. Кримські цигани-даулджи грали на весіллях на скрипці, зурні, даулі (турецькому барабані), а бессарабські — на кобзі, лірі, скрипці, а з кінця ХІХ ст. — гітарі. Крім уособлення безтурботності і веселощів, у циганах українці, як і інші народи, бачили посвячених у таємницю, чудо. Тому “робити” чудеса — один з важливих циганських промислів, в якому широко були задіяні жінки (пророкування, ворожба, пошуки кладів, винищення мишей, щурів, лікування).

В Україні циганський табір являв собою батьківську родову общину. І сьогодні роди відіграють важливу роль у житті циган. Одним з головних громадських інститутів у циганському середовищі є циганський суд — “сендо” (“кріс”), що складається з переважно літніх, досвідчених циган, які обирають із свого середовища головного — “баро-шеро” (“велика голова”). Стежачи за дотриманням звичаєвого кодексу циган “мангіпен” (“заповіт”), суд примиряв членів родин, впливав на шлюбні стосунки, накладав дисциплінарні покарання на винних тощо. Важливою нормою спілкування між циганами залишаються клятви (розрізняють легкі й тяжкі). У циган як кочового народу всі моральні принципи спиралися в першу чергу на кровну спорідненість, принцип поваги до старших. Інша сторона традиційних звичаїв виявлялась у деспотизмі чоловіка, утисках молодшого покоління, агресивному неприйнятті “чужого”.

Конформіське ставлення циган до держави, їх низька політична активність пояснюються існуванням серед них “паралельного” життя з внутрішнім самоуправлінням. Тому актуальним залишається завдання по включенню циган у соціальну структуру суспільства і держави. Цигани як національна меншина в сучасній Україні перебувають перед реальною загрозою етнічної маргіналізації. Професійна, культурна і світоглядна неграмотність ставлять перешкоди процесам акультурації, але в плані маргіналізації вони відіграють діаметрально протилежну роль.

У міжетнічних відносинах подекуди все ще має місце традиційна наявність антициганських настроїв. До циган ставляться з почуттям постійної підозри. Склався певний стереотип у суспільстві, що цигани — потенційне зло. Це відбивається у випадках дискримінації на роботі, в навчанні, медичному обслуговуванні, судових процесах. Це породжує зустрічну агресію з боку циган, що підтверджується даними опитування, проведеного Центром експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України на замовлення Державного комітету України у справах національностей та міграції. Зокрема, цигани хотіли б бачити серед членів родини 7,3 % німців, 9,3 % — угорців і 0 % — молдаван, у середньому — 2,9 %; серед близьких друзів — 6,0 % угорців, 7,6 % — поляків, 7,8 % — румунів, 4,1 % — росіян і 0 % — молдаван, у середньому — 4,1 %; сусідами — 52,3 % кримських татар, 8,7 % — румунів, 6,8 % — росіян, у середньому — 8,7 %. Дані анкети

стосовно роботи в багатонаціональних колективах збігаються з результатами соціально-демографічного обстеження умов життєдіяльності та проживання циганських сімей Закарпаття, і фіксують явище втрати колективізму серед циган у виробничій сфері. За даними 1993 р., у цьому регіоні з 3632 циган працездатного віку лише 3082 мали соціальний статус, з них 2632 — робітники, 433 — колгоспники, 17 — службовці. До соціального прошарку (трудової інтелігенції) належало 17 представників циган. Звідси решта циганського населення у працездатному віці не була віднесена до якихось з прошарків суспільства, а рівень можливостей співпраці з представниками інших національностей становить лише 2,3 %.

Етносоціальні обстеження, проведені 1998 р. Інститутом соціології НАН України, показали також, що, мешкаючи переважно у великих населених пунктах, цигани дотримуються квартального способу розселення і своїми сусідами хочуть бачити 27 % росіян, 18,8 % — кримських татар, 18,4 % — румунів, 17,1 % — білорусів, 9,4 % — євреїв, середній показник становить 14,5 %. Пристосовуючись до переважної більшості населення, контактуючи з ним, цигани схильні швидко визначати рівень вимог різних етнічних груп, які проживають поруч з ними. При цьому вони ніколи не виступають ініціаторами соціальних контактів. Тому серед них високий відсоток небажаючих мати нічого спільного з іншими народами, який у середньому становить 67,6 %. Для порівняння зазначимо, що серед болгар таких 92,1 %, молдаван — 86,1 %, румун — 62,1 %, кримських татар — 8,7 %.

Однією із специфічних циганських проблем є надзвичайно низький культурно-освітній рівень цієї меншини. За даними перепису 1989 р., по Закарпаттю вищу освіту мав лише один чоловік, середню спеціальну — 0,3 %, загальну середню — 14,5 %, початкову — 83 %³⁷. Причиною сегрегації циганських учнів у системі освіти дуже часто є “геттоізація” циган у поселення та міські райони. Школи, що розташовані в цих районах, часто вважаються “циганськими” й характеризуються гіршими умовами та якістю освіти, ніж інші³⁸.

На початку 90-х років зародилася ідея створення культурно-просвітніх об’єднань циган. 28 травня 1990 р. у м. Ужгороді було створено перше циганське об’єднання “Рома”. Пізніше було утворено ще три товариства — “Романі яг”, “Романі сом”, “Амаро дром”. Основні напрями їхньої діяльності — культура, гуманітарна допомога, захист прав.

На сучасному етапі розвитку циганського етносу, на фазі становлення національно-культурних товариств поряд із загальним позитивним результатом, який полягає у визначенні кола лідерів і реалізації низки конкретних акцій, подальшому його поступу перешкоджає гостра конкуренція окремих товариств між собою, низький професійний рівень керівництва ними, відсутність відповідних фахівців.

Основними проблемами, на вирішенні яких зосереджена діяльність громадських об’єднань, є підвищення освітнього рівня циганської молоді та її працевлаштування, соціальні, культурні питання. Так, метою і завданням обласного циганського об’єднання “Форум ромен Українатар” (“Форум циган України”), яке діє в Києві, є збереження мови і культури циган, інтеграція їх в українське громадянське суспільство. Це об’єднання працює над створенням циганської бібліотеки, архіву, аудіо-відеотеки, має зв’язки з циганським парламентом Угорщини, циганськими організаціями Європи, Всесвітньою циганською Спільнотою, представництвом циган в ООН та ін. Українські циганські товариства співпрацюють також з Міжнародною циганською організацією та Європейським центром прав циган (Будапешт), який видає вісник “Roma Rights”. У квітні 1999 р. у м. Ужгороді почала виходити циганською, українською та угорською мовами газета Закарпатського ромського культурно-просвітнього

товариства “Романі яг” (“Циганська ватра”). У Львівському відділенні Міжнародного фонду “Відродження” діє кілька програм на підтримку дошкільної освіти циганських дітей, допомоги культурним об’єднанням циган Закарпаття.

За роки незалежності поки що зроблені лише перші кроки щодо підтримки культурного життя циганської меншини. Зокрема, Державний комітет України у справах національностей та міграції протягом 1997—1999 рр. надав національно-культурним товариствам циган на проведення різноманітних культурних заходів 12,3 тис. грн. Державними інституціями надається підтримка у створенні картотеки “Діячі циганської культури” та діяльності цілого ряду творчих колективів циган — театру “Романс”, ансамблям “Циганські наспіви”, “Романі яг” із Закарпаття, “Габарде Іле” з Ізмаїла. В 1997 р. у м. Ізмаїлі Одеської області відбувся Другий Міжнародний фестиваль ромської культури, в якому брали участь колективи Республіки Молдова, Київської, Одеської та Закарпатської областей України.

Здійснюється робота щодо вивчення і збереження культурної спадщини циганського етносу. Останніми роками проведено ряд досліджень з питань культури, релігії та фольклору цієї меншини. У містах Самборі Львівської області та Білій Церкві Київської областей створені музеї з історії та культури циган України.

Задоволенню етнокультурних потреб циганської меншини сприятиме реалізація Комплексного плану розвитку культур національних меншин України до 2001 р. Однак економічна ситуація в державі не дає можливості сьогодні віднайти достатньо коштів, які б забезпечили розв’язання всього комплексу існуючих соціальних, економічних, освітніх та інших проблем циганської меншини. В той же час нині розробляється спеціальна державна програма, якою поряд з налагодженням тісної співпраці циганських громадських об’єднань з органами державної виконавчої влади та громадськими організаціями інших національностей передбачено також залучення міжнародного співтовариства — зарубіжних урядових інституцій, недержавних та міжнародних організацій — до вирішення проблем циган України, що сприятиме їхній громадській інтеграції в українське суспільство.

Українські циганські товариства починають співпрацювати з Міжнародною циганською організацією та Європейським Центром прав циган (Будапешт). Сконсолідованість європейських циган за допомогою наукових, освітніх і культурних організацій сприяла формуванню спільних зусиль по компенсації втрат, яких цигани зазнали у Другій світовій війні (за різними даними, загинуло від 270 000 до 500 000 чол.)³⁹. Безправність циганської меншини ще донедавна не давала можливості порушити питання про геноцид їхнього народу, який можна порівняти лише з Холокостом євреїв. В Україні, як і країнах ЄС, актуальним на сьогодні є подолання негативного етнопсихологічного стереотипу циган з боку оточуючого населення, легалізація існування циганської меншини, залучення її до економічних, соціально-політичних та духовних джерел суспільного прогресу при збереженні етнічної своєрідності.

¹ Шевченко А. Розсіяна етнічна спільнота // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 134

² Римаренко Ю. Транснаціональна меншина // Там же. — С. 609

^{2a} The situation of Gypsies /Roma and Sinti/ in Europe. — Strasbourg, 1995. — P. 14—16.

³ Олександр Софій. Роми України (громадянський діалог) // Відкритий світ. — 1998. — С. 106.

⁴ Марушиакова Е., Попов В. Циганите в България. — София, 1993. — С. 13.

- ⁵ ІМФЕ НАН України. Відділ рукописів, ф. 7—5/19; Фонд Нацмен 5. Цигани: “Проф. О. Баранников. Українські цигани”. Стаття українською мовою. Машинопис. — 102 с. Без дати. — С. 21—22.
- ⁶ Черенков Л. Н. Некоторые проблемы этнографического изучения цыган в СССР // Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР (География расселения и культурные традиции). — М., 1985. — С. 5—16; Венцель Т. В., Черенков В. Н. Диалекты цыганского языка и их взаимоотношения с индоарийскими языками Индии // Языки Индии, Непала, Пакистана и Цейлона. — М., 1968. — С. 417—419.
- ⁷ Ермошкін С. М. Ромська мова у слов'янському оточенні (проблема письма) // Актуальні проблеми відродження мов і культур західних і південних слов'ян в Україні. — Одеса, 1993. — Ч. 2. — С. 131—134.
- ⁸ Марушиакова Е., Попов В. Указ. соч. — С. 14.
- ⁹ Адрианов Б. В. Неоседлое население мира. — М., 1985. — С. 53.
- ¹⁰ Марушиакова Е., Попов В. Указ. соч. — С. 14.
- ¹¹ Моногарова Л. Ф. Цыгане // Народы зарубежной Европы. — М., 1964. — Т. 1. — С. 906.
- ¹² Марушиакова Е. Цыганская группа и развитие на цыганские этнос // Аспекти этнокультурной ситуации в Болгария и на Балканах 2. — София, 1992. — С. 72—86.
- ¹³ Друц Е., Гесслер А. Цыгане. Очерки. — М., 1990. — С. 17.
- ¹⁴ Каманин И. Цыганские короли в Польше в XX вв. // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России (издаваемый киевской Комиссией для разбора древних актов). — К., 1916. — Вып. 2. — С. 111.
- ¹⁵ Там же. — С. 117.
- ¹⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза—Эфрона. — СПб., 1903. — Т. XXXVIII. — С. 308.
- ¹⁷ Плохинский М. Цыгане Старой Малороссии. — М., 1889. — С. 110.
- ¹⁸ Напокупный Л. П. Межэтнические связи в украинской антропонимии XVII в. — К., 1989. — С. 39.
- ¹⁹ Плохинский М. Указ. соч. — С. 111.
- ²⁰ ІМФЕ НАН України. — Відділ рукописів, ф. 7—5 / 19; Фонд Нацмен 5. Цигани: “Проф. О. Баранников. Українські цигани”. Стаття українською мовою. Машинопис. — 102 стор. Без дати. — С. 23.
- ²¹ Там же. — С. 25.
- ²² Плохинский М. Указ. соч. — С. 111.
- ²³ Права по которым судится малороссийский народ. — К., 1879. — С. 820.
- ²⁴ Каманин И. Указ. соч. — С. 115.
- ²⁵ Баранников О. П. Українські та південно-російські циганські діалекти. — Л. — 1929. — С. 32.
- ²⁶ Miclosich F. Uber Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa. — Wien, 1872—1880. — Т. I—XII.
- ²⁷ Мостовский М. Этнографические очерки России. — М., 1874. — С. 65.
- ²⁸ Защук М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. — СПб., 1862. — Ч. 1. — С. 174—175.
- ²⁹ Краткая история Румынии с древнейших времен до наших дней. — М., 1987. — С. 32.
- ³⁰ К. Х. Цыгане. — Кишинев, 1864. — С. 61.
- ³¹ Патков К. П. Цыгане. — СПб., 1887. — С. 6.
- ³² Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. — М., 1955. — С. 120.
- ³² Полное собрание законов Российской империи II. — Т. XIII. — N 8883. — С. 137.
- ³⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза—Эфрона. — СПб., 1903. — Т. XXXVIII. — С. 308.
- ³⁵ Ємець Г. С., Дяченко В. І. Циганське населення Закарпаття. — Ужгород, 1993. — С. 8.
- ³⁶ Малина Богдан. Роми — останні кочовики Європи // Відкритий світ. — 1998. — N 2. — С. 8.
- ³⁷ Ємець Г. С., Дяченко В. І. Назв. праця. — С. 9.
- ³⁸ Макдональд Крістіна, Радо Петро, Кучуков Христо. Мультикультурна освіта та освіта учнів із меншин // Відкритий світ. — 1998. — N 2. — С. 13.
- ³⁹ Нович Мириам. Полмиллиона цыган — жертвы нацистского террора // Курьер ЮНЕСКО. — 1984, ноябрь, с. 24.